

bilimname

düşünce platformu

sayı: XXI, 2011/2

MEVLÂNÂ'DA İRADE HÜRRİYETİ

Murat SERDAR
Yrd. Doç. Dr., Erciyes Ü. İlâhiyat F.
mserdar@erciyes.edu.tr

Ekrem ÖZDEMİR
ekremdir@gmail.com

Özet

Mevlana İslam kültür tarihinde büyük izler bırakmış, düşünceleriyle hem kendi yaşadığı dönemi, hem de günümüze kadar tüm dönemleri görüşleri ve tasavvufi duruşuyla etkilemiş önemli bir mutasavvıf ve İslam âlimidir. Bir kelamcı olmaktan öte, insan-ı kamil olma sürecinde Müslümanlarla birlikte, tüm insanlığa ışık tutmuş bir mürşittir. Bununla birlikte onun Ehl-i Sünnetin yorumunu tercih ettiği, tasavvuf felsefesini ve düşüncelerini bu itikadi çizgide oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda, inançla ilgili konuları Sünni bir yorumla eserlerinde işlemiş olduğunu söylememiz pek ala doğrudur. İslam inanç geleneğinde imanın altı esasından biri olarak görülen kaza ve kadere inanmak ve bu inanç bağlamında insan iradesi problemi onun eserlerinde işlenen konular arasında yer almaktadır. Bu çalışmada onun insan iradesini nasıl anladığı ve kaza-kader hususunda neler düşündüğü ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlana, İnsan, İrade, İhtiyar, Kader, Kaza, Fiil.

Abstract

Mawlana is a mystic Sufi and Islamic scholar who left major marks in the history of Islamic culture and impressed with his ideas and mystical posture both the period of his life and all the periods to the present day. Rather than a theologian, he is a master throwing some light to all mankind in the process of being insan-ı kamil (excellent human), along with Muslims. However, he preferred the interpretation of Ahl al-Sunnah, constituted Sufi philosophy and thoughts in this theological line, analyzed the issues related to the creed with a Sunni interpretation in his works. To believe casualty and predestination seen as one of six basis of Islamic belief in the tradition of Islamic faith and the problem of human will in the context of this belief are among the topics covered in his writings. In this study, it will be deal with that how he understands human will and what he thinks about casualty and predestination.

Keywords: Mawlana, Human, Will, Preference, Predestination, Casualty, Action

Giriş

İlkçağ filozoflarından günümüze dek süren bir tartışma konusu olarak insan hürriyeti, kesin hükümlere varmanın bazı zorluklar ihtiva ettiği bir problemdir.¹ İnsan, hareket ve davranışlarında tamamen hür müdür? Başka bir deyişle insanın eylemlerini tercih ettiği, hür bir iradesi var mıdır? Yoksa insanın fiillerini dileyen ve yaratan sadece Allah mıdır? Bu durumda insanın sorumluluğu nasıl izah edilir? İnsan hürriyeti, insanın sorumluluğu, Allah'ın her şeyi bilmesi, Allah'ın ulûhiyeti, Allah'ın adaleti vb. özellikle hicri II. asrın sonlarında başlayıp günümüze dek devam ede gelen münakaşalar, İslam düşünce tarihinde en çok tartışılan konular arasında yer almakla kalmamış, farklı itikadi mezheplerin oluşumunda da etkili olmuştur.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, onun tartışılmayan dini otoritesinin etkisiyle fikir ayrılığına ve bölünmeye götüren itikadi tartışmalar

¹ Adnan Güriz, *İrade Hürriyeti-1*, AÜHFD, sayı:1, XXII, 647, *İrade Hürriyeti-2*, AÜHFD, sayı:1, XXIV, 217.

yaşanmamıştı.² Hatta ilk iki halife döneminde de Müslüman toplumda gruplaşmaya neden olacak boyut ve nitelikte ihtilaflar görülmemişti. Ancak Hz. Osman'ın on iki yıllık hilafet müddetinin son altı yılından başlayarak, Muaviye'nin Emevi Hilafet Devleti'ni tesis etmesine kadar birçok çalkantılı olaylar ve fitneler ortaya çıkmıştı. Hz. Osman'ın şehit edilişi ve Hz. Ali'nin halife oluşunu takip eden süreçte vukua gelen Cemel Olayı, Siffin Harbi, Tahkim Olayı, Hz. Ali ve Muaviye ile birlikte pek çok sahabeyi tekfir eden Haricilerin ortaya çıkışı, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Hasan'a Medine'de biat edilişi, Muaviye'nin Hz. Hasan'ı tanımayarak ona biat etmeyişi ve kendisinin meşru halife olduğunu iddia etmesi, Hz. Hasan'ın hilafetten vaz geçerek Muaviye ile anlaşması ve ardından zehirlenerek şehit edilməsi ve nihayet İslam tarihinin en acı olaylarından biri olan Hz. Hüseyin'in Kerbela'da feci bir şekilde şehit edilişi gibi birçok olumsuz olay yaşanmıştı. Mezkûr bu olaylar Müslümanlar arasında hilafet- siyaset konusunda farklı eğilim ve görüşlerin ortaya çıkmasına neden olduğu kadar, başka itikadi problemlerin de tartışılmasına etki etmişti. Bunlardan biri imanın mahiyet ve tanımı, bir diğeri de kader ile ilgili tartışmalar olmuştu.

Yaşanan olumsuz gelişmelerde, olaylara katılan tarafların Müslüman olmaları ve bunlar arasında sahabenin bulunması, her iki taraftan da ölen ve öldürülenlerin olması tartışmanın en sorunlu yönlerini teşkil ediyordu. Bu noktadan bakıldığında kimi grupların sahabe olarak kabul edip, saygı ve hürmet duydukları ve hatta taraftarlığını yaptıkları bazı sahabeler, kimi gruplarca tekfir ediliyordu. Herkes kendi bulunduğu tarafın haklı olduğunu iddia ediyor, kendilerinin katil olmadığını ifade ediyorlardı. Bu durumda kimin mümin olduğu, imanın ne olduğu soruları sorulmaya başlanmıştı. Tahkim Olayı'nın hemen ardından ortaya çıkan Hariciler, ilk defa günah işleyen kimsenin kafir olacağı iddiasını görüş olarak benimseyip, savunmuşlardı. Onlar günah işlediklerini düşündükleri Osman, Ayşe, Muaviye ve Ali'yi kafir olmakla suçlamışlardı.

Öte yandan Hz. Osman'ı zulmen şehit eden ihtilalci gruplar, onun katili olmak suçlamalarını reddetmek için kader inancının arkasına sığınmışlar ve kendilerinin bu olayları yaşamalarının ve Osman'ın ölümünün Allah'ın takdiri olduğunu iddia etmişlerdi. Aslında İslam tarihinde kader ile ilgili sorular ve tartışmalar daha erken dönemde, Hz. Peygamber hayatta iken görülmüştü. Sahabe arasında kaderle ilgili bir tartışma olmuş ve Hz. Peygamber, ashabını bu

² Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmî*, Damla Yay., İstanbul, 2007, 20. Ayrıca bkz.: Muhammed eş-Şehristani, *Milel ve Nihal*, Çev.: Mustafa Öz, Litera Yay., İstanbul 2008, 34-40. Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Çev.: Sibgatullah Kaya, Yeni Şafak kültür Yayınları, İstanbul, 2000, 20-24.

tartışmadan menetmişti.³ Onun vefatından sonra ashab döneminde de kader konusu şu veya bu şekilde tartışma konusu yapılmıştır. Rivâyetlerde anlatıldığına göre, Hz. Ömer döneminde, yaptığı hırsızlığı kadere yükleyen bir kişi, hırsızlık cezasının dışında, kamçı ile dövülme cezasına çarptırılmıştır. Yine Hz. Ömer'in, Abdurrahman b. Avf'ın naklettiği bir hadise dayanarak, veba salgını olan Şam'a girmemesi üzerine Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın kaderden kaçılmayacağı yönündeki eleştirisine karşı, "*Allah'ın kaderinden, yine Allah'ın kaderine kaçıyoruz.*" şeklinde yanıt verdiği⁴ de çok bilinen bir olaydır. Hz. Osman döneminde, asilerin sorumluluktan kurtulmak için ilgili akideyi su-istimal etmelerinin ardından, kadere hüccet gösterme eğilimleri, Hz. Ali döneminde en had safhaya ulaşmıştı. Bu konu artık halk içinde öyle bir konuşulur olmuştur ki, bir gün Hz. Ali'ye "*Söyle bana Şam'a gidişimiz Allah'ın kaza ve kaderiyle midir?*" diye soran bir ihtiyara Hz. Ali, "*Tohumu yarıp ondan bitkiyi çıkaran, varlıkları yaratan yüce Mevla'ya yemin olsun ki, ayağımızı herhangi bir yere basmamız veya herhangi bir vadiye inmemiz mutlaka Allah'ın kaza ve kaderiyledir.*"⁵ şeklinde yanıt vermiştir. ⁶

Kader inancının yaşanan üzücü olayların sorumluluğundan kurtulmak, yapılan hataları savunmak ve suçu üzerinden atmak yönünde kullanılmaya çalışılması en çok, her şeyin Allah tarafından belirlendiği ve planlandığı düşüncesiyle mümkün olabilecek görünmektedir. Bu düşünce insanın, Allah tarafından belirlenmiş ve hatta yazılmış bir kaderin, zorunlu icra edicisi olduğu, gerçekte insanın tüm olaylarını ve eylemlerini dileyen ve yaratanın Allah olduğunu kabule neden olmuştur. Hatta kimi tarih yorumcularına göre, tıpkı Hz. Osman'ı şehit eden gruplar gibi, daha sonra Emeviler de, "*Cebr Nazariyesi*" denilen bu düşünceyi desteklemişlerdir. İnsanların seçim ve eylemlerinde zorlanmış olduklarını, onların kendi fiillerini yapmak için hiçbir irade ve kudrete sahip olmadıklarını, "*rüzgarın önündeki yapraklar gibi*" benzetmesiyle ifade eden bu anlayış ilk defa Ca'd b. Dirhem (118/736) tarafından Müslümanlar arasında dillendirilmiş, daha sonra Cehm b. Safvan (128/745) tarafından benimsenerek, olgunlaştırılmıştır. Mutlak kadercilik ve katı determinizm anlamında bir inancı öğretti olarak kabul eden Ca'd ve Cehm'in takipçilerine Cebriyye ve Cehmiyye ismi verilmiştir.

Cebr teorisi, Müslüman toplumda her kesimin benimsediği bir görüş olmamıştır. Bunun tam zıddı yönde bir kabulde, kadere reddeden, insanın eylemlerini seçmesinde ve gerçekleşmesinde, onun kendi irade ve kudretinden

³ İbn Sa'd, Tabakat, IV, 141.

⁴ Buharî, "el-Merda", 30; Müslim, "Selame" 98.

⁵ İbn-i Ebil Hadîd, *Şerhu Nehcû'l- Belağa*, Kahire, trz. XVIII, 227-228.

⁶ Bkz. Murat Serdar, *Kelam Tarihi*, Ankara, 2012, 40-47.

başka hiçbir irade ve kudretin gerek belirleyici ve gerekse icra edici bir tesirinin olmadığını düşünen "Kaderiyye" ⁷ ortaya çıkmıştır. Bunlar insan fiilleriyle ilgili olarak, Allah tarafından önceden bilinen ve belirlenen bir kaderin bulunmadığını, hatta bunların ezelde bilinmesi diye bir durumun söz konusu olmadığını, Allah'ın insanların eylemlerini onlar bunları yaptıkça zaman içinde bileceğini iddia etmişler, insanı fiillerinin yaratıcısı olarak nitelendirmişlerdi. Bu düşünceyi ilk defa dillendiren kişinin sahabe devrinin sonlarına doğru Mabed el-Cühenî (80/699) olduğu, daha sonra Gaylan ed- Dimeşki'nin (126/743) bu düşünceyi geliştirerek, yaydığı nakledilir. Hicri II. asrın başlarında doğan ve Ehl-i Sünnet Kelamı'nın doğuşuna kadar, Kelam yöntemini kullananları temsil eden Mutezile de kader konusunda Kaderiyye'nin görüşlerini aynen benimseyip, savunmuştur. Bu yüzden ilerleyen dönemlerde Kaderiyye, Mutezile içerisinde kaybolmuş ve "Kaderiyye", Mu'tezile'nin isimlerinden biri olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ehl-i Sünnet Kelamının doğuşundan önce, Müslüman çoğunluğun mensup olduğu ana yapı olan Selef "*Ne cebir, ne de tefvîz*" yaklaşımını ileri sürerek, bu konuda yorum yapmayı uygun görmemiştir. h. III. Asrın sonları ve IV.asrın başlarında Mutezile'nin Kelam yöntemini, Selef'in itikadıyla birleştiren Eş'arilik ve Maturidilik ise Selefiyye- Cebriye- Kaderiyye (Mutezile) arasında daha mutedil bir izah tarzı geliştirerek hem insanın iradesini, hem de Allah'ın iradesini kulun filinde (ve dolayısıyla da kaderinde) fail kabul eden bir düşünceyi benimsemişlerdir.⁸

Kelâm ilminin köklü bir sorunu olan irade hürriyeti ve kader problemini incelerken, bir mutasavvıf kimliğiyle Mevlâna'yı nasıl değerlendirmeliyiz? İrade sorununu sistematik bir kelam meselesi olarak ele almasını beklemesek de, itikadî konularda batıl saydığı fırkalarla verdiği mücadelede naklî delillerden çok akfî delilleri kullanması ve bir ikna yöntemi olarak istidlâlî benimsemesi onun güçlü bir kelâmî yönü olduğunu ortaya koymaktadır, hatta O'nun kelam ilminin önde gelen şahsiyetleri arasında gösterilmesi gerektiğine ve akli gönül ile buluşturan bir kelamcı olduğunu ileri sürenler de olmuştur. ⁹

İrade hürriyeti, Mevlâna'nın fikir dünyasında özel bir öneme sahiptir. Nitekim mütefekkirimizin yaşadığı yıllar, Anadolu coğrafyasının işgal ve yağma

⁷ Kaderiye hakkında bkz.: Aldülkahir Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, DİB Yay., Ankara 2008, 82-85. Şehristanî, *Milel ve Nihal*, 57-78.

⁸ A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, 167-171.

⁹ İbrahim Coşkun, "*Aklı Gönül İle Buluşturan Kelamcı. Mevlâna Celâleddin Rûmî*," Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Uluslar arası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu, Bildiriler-1, Urfa, 2007. Güllüce, *Kur'an Tefsiri Açısından Mesnevî*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1998, 57-58.

ile karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Böyle durumlarda halk, çaresizliği kabullenip, bir kurtarıcı arama, Mesih bekleme gibi tavırlar sergileyip cebri bir kader anlayışına sarılır. İşte böyle bir dönemde Mevlâna, Ehl-i Sünnet akaidini Cebriyeci ve Kaderiyeci eleştirilere karşı savunmuş, müridlerine “İnsanların çalışmaları ezeli takdirde esastır.” şeklinde ifade edebileceğimiz “*Takdir-i ezel gayrete aşınadır.*” prensibine dayanarak, gayret ve azmi aşılamıştır.

İNSAN İRADESİ VE ETKİNLİK SAHASI

Mevlâna'ya göre; “İnsanın iki hali vardır. Ya ister, ya istemez. Hiçbir şey istememek insana dair bir sıfat değildir; böyle bir kimse kendi varlığından tümünden uzaklaşmış olur.”¹⁰ İrade kavramı Mevlana'da “dilemek, dilediğini yapma kudreti, vicdanî anlayışa “yap-yapma” diye emir verme yetkisi, bir şeyi yapıp yapmama gücü, tercih hakkına sahip olmak” şeklinde ve “İhtiyâr” kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Mevlâna'nın “irade” kavramını “ihtiyar” kavramı ile karşıladığını Mesnevî şârih ve mütercimlerinin, ihtiyar kavramının geçtiği yerleri, “iradesi bulunması”¹¹, “yapma gücünün bulunması”, “kendi dileği ile”¹² ve “Dileğini yapmak kudreti”¹³ şeklinde tercüme etmelerinden çıkarmak da mümkündür.

Mevlâna, insanın seçme hürriyetine ve hür bir iradeye sahip olduğuna inanır: “Dünyada bu medh ü sena, (aferin, ne güzel) gibi takdîr ve ihsanlar, ihtiyardandır ve agâhlığın muhafazasındandır.”¹⁴ İnsana güzel davranışlarından dolayı iltifat edip, medh ü senada bulunanlar, bu isnatlarıyla ondaki ihtiyarın varlığını tasdik ederler.¹⁵ Kendi hür iradesini kullanarak iyi işler yapan insanın yaptığı kötülüklerden dolayı pişmanlık duyması da şu beyitte olduğu gibi iradesi sayesinde: “Yaptığın kötülüklerden ötürü duyduğun pişmanlık da ihtiyarına delalet eder. Demek ki kendi ihtiyarınla pişman oldun, doğru yolu buldun.”¹⁶

Mevlâna “Hırsız ile Gece Bekçisi”¹⁷ “hırsız ve bağı sahibi”¹⁸, “Arslan ve diğer hayvanlar”¹⁹, “Eşek ile tilki”²⁰ ve “Tevekkül: Bir Arap ile karısının hikâyesi”²¹ gibi

¹⁰ Mevlâna, *Fî Hi Mâ Fih*, Terc.: Ahmed Avni Konuk, Haz.: Dr. Selçuk Eraydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, Otuzbirinci Fasil, 118

¹¹ Tahir'ül Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, Şamil Yay., II. Baska, İstanbul, XI, 859.

¹² Şefik Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1997, III-IV, 266.

¹³ Veled Çelebi İzbudak, *Mesnevî Tercümesi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1995, III, 268.

¹⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, III, b. 3295.

¹⁵ Mevlevî, *Mesnevî Şerhi*, c. 11, s. 862. bu beyitte geçen “ihtiyar” kelimesi ve “agâhlığın muhafazası” kavramlarının şerhi için bkz.: Konuk, *Mesnevî Şerhi*, VI, 238.

¹⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3025.

¹⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.3058-3076.

¹⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.3077-3086.

¹⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, I, b. 901-1391.

hikâyelerinde insanın rızkının, ömrünün başına gelecek olayların kısacası kaderin belirlenmiş olması konularını işlerken, başka bir yönden de yapılan eylemlerde insanın hür bir iradesinin olduğuna da vurgu yapmaktadır. Örnek olarak bunlardan eşek, tilki ve aslan arasında geçen ve neticede aslanın eşeği avlamasıyla neticelenen olayın anlatıldığı öyküde, eşeğin kaderinin aslanın avı olmak ve onun pençesi altında can vermek olduğu hikaye edilirken, ilk defa aslanın elinden kurtulan eşeğin, kendi ihtiyarıyla aslanın yanına gitmek gafletinde bulunduğu ve bu hatasının da hayatına mal olduğu ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi bu hikayede Mevlana kadere iki farklı açıdan baktırmaya çalışmaktadır. Birincisi ezeli takdir, ikincisi de ezeli takdirde, insanın iradesiyle yapacağı seçimdir. Hikayedeki örneklerden yardım alarak, daha net söylemek gerekirse, Allah, eşeğin ilk seferinde canını kurtardığı aslana, kendi ihtiyar ve iradesiyle yaklaşacak olmasını bilmiş ve bu hatası sebebiyle onun aslanın avı olmasını ezelde takdir etmiştir. Asla eşeğin iradesini yok etmemiş ve onu kaçınılmaz bir sona, kendi takdiri gereği olarak zorlamamıştır.

Bilinci ve aklıyla hayvandan farklılaşan insanı sorumluluk sahibi kabul eden²² Mevlâna'ya göre kaderi inkâr etmek âcizlik, her şeyi kadere bağlamak cahilliktir. "*Cahillik, âcizlikten beterdir.*"²³ Elbette Kur'ân, iradesi olan insanı (başa gelecek musibetler konusunda) uyarmak için inmiştir.²⁴ Nasıl insanın çatıdan düşen tahtaya kızması mümkün olabilir²⁵ diye soran Mevlana, insanın başına bazen kendi iradesinin dışında olaylar gelebileceğini ve bunun kader olduğunu anlatmaya çalışırken, diğer yönden de "*Mermer taş emredildiğini kim görmüştür?*"²⁶ demek suretiyle, insanın hem kendi yaptıklarını müşahede ederek, kıyas yapma, gerçeği görme ve kendi filinden dolayı sorumluluğunu kabullenmesi²⁷ ihtarında bulunmuştur.

İlâhî iradenin kuşatıcılığı ve her şeyi muhît olması Mevlâna'ya göre insan iradesinin zorlanmış, mecbur bırakılmış (muztar) olduğu anlamına gelmez. Hakk'ın muhtariyeti, yani O'nun irade edici olması insanın iradesinin yok sayılmasına ve mecbur olmasına yol açmaz. İnsanın özgürlüğünden yana olan Mevlâna'da hürriyet, "*kalıpları kırıp Allah'a götür en doğru yolu kendi içinde bulmaktır. Kayıtlardan kurtulan tam manasıyla hür adam, onun aradığı ideal*

²⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.2326- 2877.

²¹ Mevlâna, *Mesnevî*, I, b.2252-2932.

²² İ. Agâh Çubukçu, "*Mevlana ve Felsefesi*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIV, 107.

²³ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3033.

²⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, V, beyit:3026.

²⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3042.

²⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3027.

²⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, I, b.: 1481.

insandır."²⁸ İnsan düşünmekte serbesttir ve "Düşünceden muâheze olunmak (hesaba çekilmek, kınanmak) yoktur."²⁹ Düşünceden dolayı insanın sorumlu tutulamayacağını beyan eden Mevlâna'ya göre, insanın iç dünyası özgürlük âlemidir. Hiçbir hâkim "sen içinden böyle demediğini ispat et" demez, diyemez. *Düşünceler havada uçuşan kuşlar gibidir.*³⁰

Sayfa | 82

İrade hürriyeti Mevlâna'ya göre, insanla şeytan arasındaki farkı ortaya koyan temel bir konudur. İradesinin olduğunu ve kendi sorumluluğunu kabul etmek, insana, reddetmek ise şeytana ait bir özelliktir.³¹ Kaza ve kaderi hak bilip, kulun çalışmasını inkâr etmek İblis gibi tek gözlü olmaktır³² İnsanın bu dünyada iki işten birini yapıp yapmama konusunda duraksaması iradenin varlığına delil olarak gösteren Mevlâna'ya göre; yine insanın tereddüde düşmesi için bir kudret gerekir ki, bu da irade gücüdür.³³ Mahlûkların Allah'ın iradesi karşısındaki konumunu, ressamın (nakkaş) fırçası önündeki duvar nakşına ya da bir kadının gergefte işlediği nakşa benzeten³⁴ Mevlâna, insan iradesini hiçe saymak için en sık örnek olarak verilen "Attığın zaman sen atmadın"³⁵ ayetine yapılan Cebri yorumları kabul etmez, bu durumun cebri değil (Yüce Allah'ın bir sıfatı olan) Cebbarlığı temsil ettiğini savunur.³⁶ Gerek yaptığı desen ve motiflerin ressamın iradesiyle var ettiği şeyler olması, gerekse ayette atma eylemini yaratanın insan olmadığını ifade edilmesi ilk başta cebrin varlığını gösteren materyaller olarak algılanabilir. Nitekim bu tür anlayış ve yorumlara sahip olan insanların olduğu da bir gerçektir. Ancak bu olaylar, ancak Allah'ın mevcudatı yaratma ve dünyada onların varlıklarını gerçekleştirme iradesinin olduğunu göstermeleri bağlamında değerlendirilmelidir. Fırça darbeleriyle şekillenen motiflerin, ressamın çizmek istediği şeye olan uygunluğu ve ressamın zihnindekileri ifade etmesine en kabiliyetli bir duruşa sahip olması, bir nevi nakışın da varolmak konusunda etkisinin olduğunu simgeler. Yine Hz. Peygamberin bir avuç toprağı kafirler üzerine atma yönünde bir eylemi irade etmesi ve bunu gerçekleştirmeye

²⁸ Nureddin Topçu, *İslam ve İnsan, Mevlâna ve Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, I. Baskı, Mayıs 1998, 113.

²⁹ Mevlâna, *Fi Hi Mâ Fih*, Terc.: Ahmed Avni Konuk, Haz.: Selçuk Eraydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, Yirmidördüncü Fasil, 92; Abdülbaki Gölpinarlı Terc., İnkılap Yay., İstanbul 2009, 84.

³⁰ Mevlâna, *Fi Hi Mâ Fih*, Terc.: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, Ataç Yayınları, İstanbul 2007, s. 135. Adnan, Karaismailoğlu, Mevlâna'nın Gözüyle İnsan ve Toplum, Hizmet-İş Sendikası Yay., s. 167-71.

³¹ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 406. "Bir İblis ki şöyle derdi: "Beni sen azdırdın. Hem kadehimizi kırıyorsun, hem bizi dövüyorsun."

³² Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 407-412 "Belki kaza haktır ve kulun cehti de haktır; sakın eski İblis gibi tek gözlü olma."

³³ Ahmet Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, XI, 145-146

³⁴ Mevlâna, *Mesnevî Şerhi*, II, 384.

³⁵ Enfal 8/17.

³⁶ "Eğer biz okları atar isek, bizden değildir; biz yayız ve oku atan Hudâdir/ Bu cebri değil, Cebbarlığın manasıdır; Cebbarlığın zikri tazarru içindir." Mevlâna, *Mesnevî*, I, b.: 617-618.

yönemesi, hem o eylemin yaratılmasının sebebi olmuş, hem de onun düşmanlarından kurtularak, hayatta kalması ve dinini tebliğ mücadelesini sürdürmesi takdirinde olayların şekillenmesinde etkili bir tedbir ve tasarruf olarak etken olmuştur. Mevlâna, kulun kendi fiillerini yaratmadığına, yaptığı işleri yaratanın Allah olduğuna, ancak kulun baskı altında da olmayıp tercihlerinde özgür bulunduğuna, Allah'ın küllî iradesine karşı insanda cüz'î iradenin varlığına inanmaktadır.³⁷

Mevlâna'ya göre, emir ve nehiy, lütuf ve azarlamak ancak irade sahibi kişi için olabilir. Zulümde de ihtiyar vardır, sitemde de.³⁸ İnsanda bulunan cüz'î iradeyi, Yusuf (a.s.)'ı görünce hayranlıktan ellerini kesen kadınlara benzeten³⁹ Mevlâna için iradeyi hareket geçiren güç; talep ettiği şeyi görmektir.⁴⁰ Nasıl köpek işkembeyi görünce kuyruğunu sallar⁴¹, at arpayı görünce kişnemeye, kedi et gösterilince miyavlamaya başlarsa⁴², insan da arzu ettiği, istediği bir şeye kavuşacağını umduğunda iradesi hareke geçer. İnsanın tabiatı, doğası, meyilleri, istek ve arzuları eylemlerini irade etmesinde etkili olan hususlardır. Allah, yaratılışı ve bu yaratılış içinde insanlığı ve insanlık içinde de bireyi ve hilkat planında o bireyle ilişkilenen eylemleri ezelde takdir ederken, onun iradesini hangi saiklerle, nasıl kullanacağını bilerek, icbâri bir dayatma ile değil, zamansız ve mutlak ilmiyle bilmiş olmasından dolayı takdir etmiştir. Tam bu noktada Mevlâna, insanın karar verme sürecinde etkili olan melek ve şeytanın rollerine de değinir ve insanın hayır ve şer her iki yönde ilhamlarla muhatap kaldığını⁴³ ve şeytan ile ruh, her ikisinin de insana şerri ve hayrı gösterdiğini, bunların da iradenin varlığına delil olduğunu açıklar.⁴⁴

Görüldüğü gibi Mevlâna, eylemlerinin ezelde Allah tarafından bilindiği ve takdir edildiğini kabul etmekle birlikte, insanın hür bir iradesinin olduğu düşüncesindedir. Ezeli takdir ve plan onun hür iradesi ile seçip, gerçekleştirmeye yöneldiği eylemlerini bilmiş ve onların gerçekleşmesi yönünde takdirde bulunmuş ve bunları insanın irade ve kudretini kullanması ile birlikte yaratmıştır. Bu konudaki düşünceleri tahkik edildiğinde, Mevlâna'nın hem insanın irade sorumluluğunu hem de ilâhî takdîrin varlığını

³⁷ Mevlevî, *Mesnevî*, c. 2, s. 388

³⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, c. 5, b.: 2973

³⁹ "İhtiyârî harekete geçiren görüştür. Görüş, bir üflemek gibidir ki, ateşten kıvılcım koparır." Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2975.

⁴⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2979.

⁴¹ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2977.

⁴² Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2976.

⁴³ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2984.

⁴⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3004 "Maslah budur ki, arz tutucu olan şeytan ve ruh, her ikisi de ihtiyârın tetimmesindedir."

kabul ederek orta bir yol takip ettiği görülebilir.”⁴⁵ Bu dünyada herkes ne ekerse onu biçer. İyilik yaparsan iyilik bulursun, kötülüğünün neticesi ise yine kötülüktür. Yaratma eylemi Allah’a, yaratılan şeyin ne olacağı, kendi eylemlerinde tercih hakkına sahip olan insana mahsustur. İnsan düşünmekte özgür olduğu gibi düşündüklerini fiiliyata dökerken de özgürce seçme hakkına sahiptir. Öyle ki kâfirliği bile kendi tercihi ile seçer. “*Ey arkadaşı! Hissi hayvan bile ikrar edicidir; fakat delilin idraki incedir*”⁴⁶ diyen Mevlâna, hayvanların bile haliyle ihtiyarı ve hissi idrâk ettiklerini, bu durumun insandaki iradeye delil olacağını beyan eder.⁴⁷

İnsan, hem hayvani yönü hem de meleki yönü olan bir varlıktır. O bir hayvan gibi nefsinin arzularını tatmin etmek ve doğasının ihtiyaçlarını karşılama güdüsüyle hareket etmek yönünde varoluşunu gerçekleştirecek olursa, bir insana yakışan davranış içinde olmamış olur. Ancak kendisine verilen akıl ile, hayrı şerri, faydayı zararı temyiz ederek, şeriata uygun şekilde davranacak olursa, o zaman da meleki yönü hayvani yönünü dizginleyerek emri altına almış, melekleri geride bırakan bir konuma yükselmiş olur. Mevlâna’ya göre, insan için akıl; kol kanat gibidir⁴⁸, hakikat kapısının anahtarıdır,⁴⁹ insanı doyuran asıl sofrâ ve manevî yemek akıldır; ruhun gıdası da akıl nurudur.⁵⁰ En önemli özelliği her işin sonunu hesap edebilmek⁵¹ olan akıl; ilâhî bir lütuf⁵², bir cevher⁵³, ebediyet ülkesine ileten bir kılavuz⁵⁴, arşa mensup bir nur⁵⁵, bir kandil ışığıdır⁵⁶. İnsan akıldan ibarettir⁵⁷ ve akıl, canın gıdasıdır.⁵⁸ Akıllı kul

⁴⁵ Blz. Emine Yeniterzi, *Seçkin Bir Peygamber Vârisi Mevlâna*, İzmir, 2006, 8-10

⁴⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3020

⁴⁷ Konuk, *Mesnevî Şerhi*, X, s. 286

⁴⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 4073 “İnsan için akıl, kol kanat gibi; eğer akıl yoksa, bir akıl bulup rehber edinmeli.”

⁴⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 4075 “Akıl anahtarı yoksa, bu kapıyı açmak beyhudedir; boşâ uğraştırıcıdır, doğru değildir.”

⁵⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, IV, b.: 1953-54 “İnsan için asıl sofrâ akıldır; ekme ve kızartma değil; canın gıdası akıl nurudur ey oğul.”

⁵¹ Mevlâna, *Mesnevî*, II, b.: 1540-41 “Akılın hassası, akbeti görmektir; akbeti görmeyen akıl nefisle aynıdır.”

⁵² Mevlâna, *Mesnevî*, IV, b.: 2820 “(Hakk’ın) lütufu ile cansızlarda akıl meydana geldi; kahrı ile de akıldandan (akıllılardan) akıl kaçtı.”

⁵³ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 455 “Akılın cevherdir; bu ikisi (namaz ve oruç) ise araz; bu ikisi onun (akılın) tam olmasıyla farz olur.”

⁵⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3350 “Gül kokusu nedir? Akılın, zekanın nefesi, ebediyet ülkesine giden yolun kılavuzu.”

⁵⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 619 “Akıl ve kalpler, arşa mensupturlar; hicab duyarak, beden içinde arşın nuru ile yaşarlar.”

⁵⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 2613 “Bu akıllar, nur saçan kandiller gibidir; yirmi kandil bir kandilden fazla ışık verir.”

⁵⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, IV, b.: 3610-11 Ey insan! Sen, bir şuurdan (akıldan) ibaretsin ki; geriye kalan her şey örtücü bir perdedir. Her şehvet, şaraba ve afyona benzer; şuur orter ve akıl onunla tesiriyle şaşkınladır.”

olarak mes'ul tutulmanın gereği kabul eden Mevlâna'ya göre bir zerre akıl, oruçtan da namazdan da yeğdir; onunla edeceğimiz ibadetler dolayısıyla kalbimiz safâ bulur.⁵⁹

Mevlâna cehdi yani gerçeğe veya bir fayda ve yarara ulaşmak için çaba göstermeye ve çalışmaya teşviki, aklın en mühim işlevi olarak kabul eder. Akıl-irade ilişkisinde Mevlâna'ya göre, akıl insanın iradesini iyi ve faydalı işler yapma yönünde teşvik etmemesi durumunda işlevini yapmamış olur. Bu akla akıl denmeyeceği gibi, böyle davranan insanlara da akıllı denilmesi doğru olmaz. *"Akıl cehdi nasıl terk eder? Ve eğer akıl cehdi terk ederse, o akıl değildir. Akıl odur ki, her ne kadar Hak Teâlâyı müdrük ve kabil-i idrak olmasa bile, yine Bârî Teâla'nın idraki hususunda tefekkür ve cehd ve ictihaddan gece ve gündüz daima muzdarib ve bi-karar ola. Akıl pervane ve maşuk dahi şem' ve ışık gibidir"*⁶⁰ Aklın nazarında, kişinin kendi irade ve ihtiyarını inkâr ederek, mukallit ve mecbur olduğunu söylemesi, fiillerinin yaratıcısının insan olduğunu söylemekten daha beterdir. Çünkü böyle yapmakla insan, kendi duygularını, hissiyatını inkâr etmektedir ve Mevlâna'ya göre mahsus olan bir şeyi inkâr etmek en büyük ahmaklıktır. Buna karşın "Ben kendi fiilimin yaratıcısıyım." diyen kişi, hiç değilse kendi vicdanını, iradesini inkâr etmiyor demektir.⁶¹

CEBRÎ YORUMA ELEŞTİRİLERİ

*"Kaderin heybetinden cebre yüz tutuyorlar, yol kesicilerin korkusundan birisini kılavuz bile alamıyorlar."*⁶² diyerek Cebriyye'yi ve onların düşüncelerini eleştiren Mevlâna, aklî deliller kullanarak cebrî yaklaşımı yargılar.⁶³ *"Mesnevî"*de cebrîlik konusunu işlerken "Sünnî Mü'min-Cebrî kâfir"⁶⁴ ayrımı yaparak cebrî yorumu küfür saydığını açıkça ortaya koyar⁶⁵ ve sünnet yolunu *"Ortada bedava sofraya oturup yemek yok; Sünnet yolu, çalışmak ve kazanmaktır."*⁶⁶ cümleleriyle tarif eder.

Bu konuda en çok dile getirilen ve muhtelif yorumlar yapılan *"Kalem olacak şeyleri yazdı, o yazının mürekkebi bile kurudu"*⁶⁷ hadisini izah eden Mevlâna, bu

⁵⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, IV, b.: 1953 "(İnsanı doyuracak asıl) sofrâ akıldır, ekme ve kıvartma değil; ey oğul! Canın gıdası akıl nurudur."

⁵⁹ Can, *Mesnevî Terc.* V-VI, 49.

⁶⁰ Mevlâna, *Fî hi Mâ Fih*, Onuncu Fasil, 35-36.

⁶¹ Konuk, *Mesnevî Şerhi*, X, 282-283.

⁶² Mevlâna, *Divân-ı Kebîr*, II, b.: 3691, 460.

⁶³ Mevlâna, *Divân-ı Kebîr*, II, b.: 650, 85.

⁶⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2963-3021: "Sünnî Mü'minin Cebrî Kâfire Cevap Verip Kulun İhtiyârı Olduğuna Dair Delil Göstermesi, İhtiyârı İspat Etmesi" isimli bölüm.

⁶⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3009 "Akıl bakımından cebir, kaderden daha beterdir; zira cebre inanan kişi kendi duygularını (hissiyatını) inkâr etmektedir."

⁶⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 2444.

⁶⁷ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul, Çağrı Yay., 1981, Kitâbu'n-Nikâh, 8.

hadisin de teşvik amaçlı olduğundan ve iradeyi gereksizleştiren bir yorum yapılamayacağından hareketle, tembelliğin mazereti sayılamayacağını ifade eder: “*Kad ceffe'l-kalem*”ın de tevili böyledir; önemli olan meşguliyet için teşviktir”⁶⁸ Burada bir genelleme söz konusudur; ilâhî kazayı yazan kalem, ibadət ve taat edenler için mükâfat, ma'siyet (günah işleyen) ve muhalefet edenler için de azap yazmıştır.⁶⁹ Mevlâna, kalemin “layık olana uygun düşeni”⁷⁰ yazdığını vurgulayarak, kalemin nasıl yazacağını insanın kendi tutumlarının belirlediğinin altını çizer.⁷¹ Mevlânâ, insan bu konuda “Allah'ın Levh-i Mahfuz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır.”⁷² düşüncesinde olan Ebû Hanîfe (v. 80/150) gibi düşünmektedir.

Mevlana açısından asıl önemli olan, ilâhî adaletin kul üzerinde nasıl tecellî edeceğinin vurgulanmasıdır. Ona göre; zulmeden kişi kötülük yapmıştır, adaletli davranan mutluluğa kavuşur, hak yemek fenalık getirir, şarap içen kişi sarhoşlukla kendine zarar verir, tüm bunlar insan iradesinin sorumlu tutulduğu emir ve nehiylerdir, kalemin yazdığı da budur.⁷³ Bu anlamda “Ceffe'l-kalem” ilâhî adaleti temsil eder.⁷⁴ Başka bir deyişle kalemin kesin hükmü yazması, Allah'ın kainatı yaratmasında bir kanun olarak gözlemlenen, her olayın bir sebeple yaratılıyor olması ve bir sebepten yola çıkıldığında, o sebeple alakalı işlerin yaratılacak olmasıdır. Tıpkı şarap içmenin, sarhoşluğun yaratılmasında bir sebep oluşu ve şarap içen kimsenin neticede sarhoş olması gibi. Bu Mevlana'nın kozmik düzende, sebepler ve olaylar arasındaki ilişkinin ezeli takdirle planlanmış ve belirlenmiş olduğu hususunda nedenselliğe ve nihai anlamda da determinizme varan bir anlayış içinde olduğunu da gösterir. Ancak o, determinist bir deist veya kaderci bir teist olmaktan uzaktır. O, mevcudatın hilkatini irade eden ve yaratan gerçek nedenin Allah'ın iradesi ve kudreti olduğunu, O'nun alemdeki her şeyi bir plan ve kural ile gerçekleştirdiğini, insanın kendi eylemlerinin de yine varlık planında önceden belirlenmiş olan kurallara göre yaratıldığını anlatmaya çalışmıştır. Buna göre Allah insanın iradesini, kendi iradesine ve yaratmasına bir sebep olarak belirlemiştir. Bu kuralı da yine Allah'ın kendisi irade etmiştir. İnsan bu ezeli takdirin asla dışına çıkamayacaktır. Bu anlamda yani Allah'ın varlığı tasarlama, kurgulama,

⁶⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3131.

⁶⁹ Konuk, *Mesnevî Şerhi*, X, 320.

⁷⁰ Mevlevî, *Mesnevî Şerhi*, XVI, 34.

⁷¹ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3133: “Eğri gidersen ceffel kâlem sana eğridir; doğruluktan yana olursan saadet getirir.”

⁷² Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, 114.

⁷³ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3134-35. Tarlan, Mevlâna'yı anlattığı eserinde bu yorumdan yola çıkarak şöyle demektedir: “Bu kadar senelik hayatımda terk öğrendiğim şey, hiçbir şeyi ceffel kalem inkâr etmemektir.” Tarlan, *Mevlâna*, 63.

⁷⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3138-42.

planlama - nasıl ifade edebilirsek- alanında ve bu planın işleyişi üzerinde hiçbir şekilde ne bir insanın ne de başka bir varlığın müdahalesi bulunmamaktadır. Her şey Allah'ın dilediği gibi, O'nun koyduğu kurallara göre meydana gelmektedir. Allah insana kendi fiillerini irade etme imkanını tanımış, ona irade vermiş ve onu yaptığı işlerden sorumlu tutmuştur. Bu da bir kaderdir ve insanın bu kaderini değiştirmesinin veya buna müdahalede bulunmasının imkanı yoktur.

KADERİ İNKAR DÜŞÜNCESİNE ELEŞTİRİLERİ

Mevlâna, "insan kaderini kendisi çizer (kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır)" fikrine katılmaz ve kulun kendi iradesi dâhilinde olsun veya olmasın, bütün işlerinin yaratıcısının Allah olduğuna inanır.⁷⁵ Mutezile'nin "Ef'alın hâlıkı kuldur" görüşünü *Fî Hi Mâ Fîh* adlı eserinde isim vererek eleştiren Mevlâna'ya göre, "İnsan ilâhî kudretin elindeki yay gibidir ve Hak Teâlâ hazretleri onu hizmetlerde kullanır; ve hakîkatte fâil, yay değil, Hakk'dır."⁷⁶ Kaderiye (Mutezile) inancından olanları eseri görüp, müessiri görmemekle itham eden Mevlâna, bir benzetme yaparak onların bu durumunu dumanı görüp de duman yok, demeye benzetir. Mutezile inancına göre, bir kimse istediğini yapmak veya yapmamakta özgürdür ve tüm bu süreçte Hakk'ın dahilî söz konusu değildir. Zulmün, kötülüklerin yaratıcısı Allah değildir ve günah olan bir fiili yaratmaktan münezzehtir, çünkü Allah kullarına zulmetmez.⁷⁷ "Sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı"⁷⁸ ayetine nazaran bu görüşü yanlış bulan Mevlâna, delilin medlûlüne isnadından⁷⁹ hareketle, Mutezile'nin kendi fiilini ispat etmek için Hakk'ın fiilini yok saymasını eleştirir. Bu açıdan Mevlâna, efâl-i ibâd konusunda kulun ihtiyarını yegâne saik kabul eden Kaderî düşüncüyü ifrât, kulun ihtiyarını hiçe sayan Cebrî düşüncüyü de tefrît içerisinde görmektedir.⁸⁰ Diğer taraftan Allah'ın şerhleri ve günahları yaratmadığı düşüncesi de Mevlâna'ya göre Hakk'ın murâdını anlamamaktır. O'na göre Allah hayrı ve şerri murâd eder; fakat hayra razı olur.⁸¹ Bununla birlikte Kaderiyye'yi yaptığı işlerin sorumluluğunu kabullenmeleri yönünden, Cebrîyye'den daha tutarlı ve makul bulur.

⁷⁵ Can, *Mevlâna, Hayatı-Şahsiyeti-Fikirleri*, 284

⁷⁶ Mevlâna, *Fî Hi Mâ Fîh*, Elliüçüncü Fasil, 181

⁷⁷ Şehristanî, *Milel ve Nihal*, 58, Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 175, Konuk, *Mesnevî Şerhi*, X, 283, Mevlevî, *Mesnevî Şerhi*, XVI, 16.

⁷⁸ Saffât 37/96.

⁷⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3011: "Hudâvend-i celfin fiilin inkâr den kimse; delilin delalet ettiği şeyi inkâr ediyor demektir."

⁸⁰ Konuk, *Mesnevî Şerhi*, X, 283-84.

⁸¹ Mevlâna, *Fî Hi Mâ Fîh*, Kırkaltıncı Fasil, 162-163.

KAZA-KADER ANLAYIŞI

Sayfa | 88

Sebeplere dayanmadan, çalışıp çabalamadan Hakk'a dayanmayı kabul etmeyen Mevlâna için Allah'a güvenmek, ancak üzerine düşeni yaptıktan sonra başarıya zemin hazırlayan bir etkidir. Çalışmak, en kutsal vazifelerden biridir. Amel ile beraber, amelin içinde, çalışarak Hakk'a tevekkül etmeyi tavsiye eden Mevlâna, sa'y (gayret) ve tevekkülü (i'timadı) cem etmeyi önerir.⁸² "*Cehd haktır, devâ da haktır, dert de; münkir olanın say'i terk etmesine bakma, çalış!*"⁸³ diyen Mevlâna'ya göre, nasıl dert ve devâ haksa, çalışmak da haktır, doğrudur ve sabittir. Bunları inkâr edenlere aldırış etmemek lazım, zirâ bir şeyin nefyi onun varlığına delâlet eder; çünkü var olmayan bir şey nefyedilmez, demek ki bunlar vardır ve haktır.⁸⁴

Kader konusunu çözmek zordur⁸⁵, çünkü Allah hem kullarını kendilerine verdiği akıl ve iradeyi kullanarak çalışıp kendi rızkının peşinden koşmaya teşvik etmiş, hem de mutlak hüküm ve takdir sahibi olduğunu beyân etmiştir. Bu noktada "Kaderin hükmü"⁸⁶ kavramını kullanan Mevlâna, "*Şüphesiz ki biz, her şeyi bir ölçüye (kadere) göre yarattık*"⁸⁷ ayetinde olduğu gibi, kaderin hükmünü "layık olana uygun düşen" olarak yorumlayarak, kaderi "ilâhî adaletin tecellisi" olarak vasıflandırmıştır. "*Siz ancak Allah'ın dilediğini dileyebilirsiniz*"⁸⁸ ayetinden mülhem, Hakk'ın irade ve kudretinin kuşatıcılığına vurgu yapan Mevlâna, insanın yapıp etmelerini yaratanın, bütün tedbirlere rağmen takdir edenin Allah olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁹

"Takdîr-i İlâhî'yi bilmez, kul eder tedbîr

Meşhûr meseldir bu, tedbîri bozar takdîr"

diyen Mevlâna, bu görüşünü şöyle izah eder: "*Halk, azîm ve tedbirlerin bâtil olduğunu ve hiçbir işin kendilerinin muradı üzere meydana gelmediğini yüz bin kere görmüşlerdir. Hakk Teâlâ onlara bir nisyân musallat eyleyip, bunların cümlesini unuturlar ve kendi düşünce ve ihtiyarlarına tâbî' olurlar.*"⁹⁰ Mevlâna

⁸² Mevlâna, *Mesnevî*, I, b.: 948: "Eğer tevekkül edersen, amel içinde et; Kazandıktan sonra Cebbârâ itimâd et." Abdülhakî Gölpinarlı, Mevlâna, Hayatı, Eserleri, Felsefesi, İnkılap Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1999, 187-188. Konuk, *Mesnevî Şerhi*, I, 311.

⁸³ Mevlâna, *Mesnevî*, I, b.: 992.

⁸⁴ Konuk, *Mesnevî Şerhi*, I, s. 320.

⁸⁵ Mehmet Aydın, *Mevlâna ve Sufizm*, Nüve Kültür Merkezi Yay., İstanbul 2007, 127.

⁸⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, III, b.: 2771 "Kaderin hükmü hakkında az fuzulluk (hoşboğazlık) et; eşeğin gövdesi eşeğin kulağına layık geldi."

⁸⁷ Kamer 54/49.

⁸⁸ İnsan 76/30.

⁸⁹ Can, *Mesnevî Terc.*, III-IV, 230.

⁹⁰ Mevlâna, *Fî Hi Mâ Fih*, Kırküçüncü Fasil, 147. Ali Nihat Tarlan, bu metni, heyecan ve tefekkürün serbest, külfetsiz bir akışını gösteren bir parça olarak değerlendirir. Tarlan, *Mevlâna*, 40-41. "Ne

tedbir-takdir ilişkisini anlattığı bir bölümde bu konuyu şöyle anlatır: “Cenâb-ı Hakk'ın lütfu ve ihsanı bir kuluna başka bir yerden, başka bir iş sebebiyle erişebilir. Kulun bu ilâhî lütfu vehmine bile getirmedeğini bildiği halde, yine de çalışıp çabalamayı elinden bırakmaması, bütün ümidini, vehmini belli bir yola bağlaması ve böylece çalışıp çabalaması gerekir! Kul, hâcet kapısını çalar durur. Belki de Cenâb-ı Hakk, o hâceti, o rızık başka bir kapıdan ona ulaştırır. Halbuki kul, ona dair hiçbir tedbirde bulunmamıştır. “Allah, kulunu, hesaplamadığı yerden rızıklandırır!” Kul tedbirde bulunur, Allah takdir eder. Olabilir ki kul, kulluğu, âcizliği yüzünden vehme düşer de; “Ben bu kapıyı çalıyorum ama Hakk, bana bu kapıdan ihsanda bulunmuyor” der. Cenâb-ı Hakk o kulunu bu kapıdan rızıklandırır. Zaten bütün kapılar, bir sarayın kapıları gibidir.”⁹¹

Allah'ın kâinata öyle bir düzeni vardır ki, zıtların izdivacı⁹² insanı hayran bırakır.⁹³ Bu, her şeyin Allah'ın elinde ve onun dilediği gibi olduğu, kula yalnızca başına gelene râzı olan bir dilenci olmak kaldığı anlamına gelmez. İnsanda var olan tereddüt onda kudret olduğuna delildir.⁹⁴ Tevekkül, mü'min olmanın bir gereğidir⁹⁵, bu doğru ama asla dilencilik değildir⁹⁶ ki Mevlâna, her ne amaçla olursa olsun, dilenmeyi kabul etmemektedir. “Biz o kapıyı dostlarımızın yüzüne kapattık” diyen Mevlâna, talebelerine elinin emeği ve alınının teriyle kazanmayı tavsiye etmiştir.⁹⁷

Mevlâna'ya göre, kaza ve kader haktır ama, kulun çalışması, tedbîrli olması da haktır, ancak İblis gibi tek gözlü olanlar bu gerçeği inkâr ederler.⁹⁸ Kaza-yı ilâhî ezel âleminde kulun iradesi ve talebi üzerine vuku bulmuştur. Madem ki ezel âleminden beri kulda bir irade vardır, o halde bu dünyada (âlem-i şehâdette) gayret ve çalışma şarttır. Hz. Âdem'in “Biz nefsimize zulmettik.”⁹⁹

kadar çalışsan takdir tedbiri bozar; onun düzeni bizim gibi yüzlercesinin kilimini de aldı götürdü.” Mevlâna, *Divan-ı Kebîr*, a.g.e., I, b.: 2194, 282.

⁹¹ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 4175'den önceki başlık. (Tercüme Şefik Can'a aittir.)

⁹² Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 3423-38.

⁹³ Mevlâna, *Mesnevî*, V, b.: 908-934 “Her şey, her varlık, ilâhî aşkta hareket halindedir.” Can, a.g.e., V-VI, 412.

⁹⁴ Gölpınarlı, *Mevlâna, Hayatı, Eserleri, Felsefesi*, 183-184.

⁹⁵ “Eğer Mü'minlerden iseniz Allah'a tevekkül ediniz.” Mâide 5/23.

⁹⁶ “Tevekkül sahibi olmak demek, sebeplere tevessül etmekten geri kalmak demek değildir. Tevekkül, ilim ve marifet yolunda çalışanlara layıktır. Bu kimseler, Allah'a taatte yarışırlar. Allah u Teâla kesbde tembellik edenleri sevmez.” İsmail Ankaravî, *Minhacul-Fukara (Fakirlerin Yolu)*, Haz. : Saadettin Ekici, İnsan Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2005, 196-9; “Bir Mevlevî olan Ankaravî'nin, tarikat âdâb ve erkânını anlatan bu eseri, Mevlevîlerce çok meşhurdur.” (Saadettin Ekici, Önsöz'den); Ayrıca bkz.: İsmail Ankaravî, *Nisâbü'l-Mevlevî, (Mevlevîlik Yolunun Esasları)*, Haz.: Bekir Şahin, Damla Yayınevi, İstanbul 2007, 135-36.

⁹⁷ Gölpınarlı, *Mesnevî Celaleddin*, 187-188.

⁹⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, b.: 407 “Belki kaza haktır ve kulun cehti de haktır; Sakın eski İblis gibi kör gözlü olma.”

⁹⁹ A'raf, 7/23.

demesi de, kendi iradesinin varlığını kabul etmesindedir. Hem Âdem hem İblis, her ikisi de ilâhî iradenin ve yaratılan her şeyin bu iradenin ürünü olduğunun farkındaydılar, aralarındaki fark, İblis'in adeta bir közü gör gibi sorumluluğun sadece bir (ilâhî) tarafını kabul edip, diğer (beşerî) tarafını reddederken Âdem (a.s.)'in her iki cihetten bakarak kendi suçunu itirafıdır.¹⁰⁰ Yoksa Hz. Âdem de, "Bu benim bahtımdır; kader böyle takdir etmiş, tedbîrin, çekinmenin ne faydası var?"¹⁰¹ derdi. Dikkat edilirse, kaza ve kaderi Hakk'tan bilmek Mevlâna'nın fikir dünyasında hem Âdem'in, hem de İblis'in özelliğidir, yalnız kulun kendi kaderindeki rolünü kabul etmek ise yalnız Âdem'in nezdinden âdemoğluna has bir özelliktir, bu yüzden Âdem, lanetlenmiş İblis'ten üstündür.¹⁰²

DEĞERLENDİRME

İnsanın irade hürriyeti, ilkçağlardan beri filozofların ve dinlerin ilgilendiği en önemli evrensel problemlerden biri olarak var ola gelmiştir. İslam tarihinde de Hz. Peygamber döneminden başlayarak, günümüze kadar, en çok merak edilen ve en çok tartışılan meselelerin başında yer almıştır. Bu problemin çözümünde İslami terminoloji ile söylemek gerekirse Cebri yorum, her şeyin Allah'ın iradesi ve kaderiyle belirlendiğini, insanın seçim hürriyeti yani iradesinin olmadığını iddia etmiştir. Bunun karşısında insanı ve onun yaratıcılığını temele koyan felsefeler ise insanın Tanrı tarafından belirlenen ve yaratılan eylemlerde, tesiri olmayan mecazi failer olması düşüncesine karşı çıkmışlar ve kader anlayışını inkar etmişlerdir. Bu iki aşırı duruş arasında, hem salt kaderciliğe, hem de kaderin olmadığını iddia edenlere karşı duran bir yorum gelişmiştir. Bu yoruma göre, bir yönden insanın hür irade sahibi, sorumlu bir varlık olduğu savunulurken, öte yandan onun yaratıcı yönünün olmadığı, yaratmanın Allah'a ait bir eylem olduğu, insana mecazen fail denilebileceği, hakikatte insanın fiillerinin kesb edicisi olduğu işlenmektedir. Orta yol olarak değerlendirebileceğimiz bu yorum, aynı zamanda, İslam kültüründe Selef, Eş'arilik ve Maturidilik olarak isimlendirilen kesimlerin de benimsediği ve akide olarak inandığı itikadi bir yaklaşım olmuştur.

Mevlana bir sufi olmakla birlikte, akide yönünden Ehl-i Sünnet denilen kültüre mensup bir İslam âlimidir. Dolayısıyla o da, insanın hem hür irade sahibi bir varlık olduğunu, yaptığı işleri yaratmayıp, kesbettiğini ve bundan dolayı sorumlu olduğunu düşünmüş, hem de kulların fiillerinin gerçekte

¹⁰⁰ Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevi*, 144-46. Emine Yeniterzi, "Mevlâna'nın Kader ve İrade Hakkında Düşünceleri", Seçkin Bir Peygamber Varisi Mevlâna, İzmir, 2006, 8-10.

¹⁰¹ Mevlâna, *Mesnevi*, VI, b.: 404-406.

¹⁰² "Gökyüzü tavafcıları insanın çevresinde dönüp durmada; yoksa sen lanetlenmiş İblis misin ki insanın çevresinde dönüp dolaşmazsın?" Mevlâna, *Divân-ı Kebîr*, VI, b.: 151, 21.

yaratıcısının Allah olduğunu benimsemiştir. O'nun bu hususlarla ilgili olarak Eş'ari gelenek mi, yoksa Maturidi gelenek mi içerisinde yer aldığı üzerinde tam bir netliğin bulunduğunu söylemek güçtür. Kimi araştırmacılara göre, Mevlana kaza-kader ve insanın iradesi konularında Eş'ari geleneğin görüşlerini benimsemiş birisi olarak görülmüşken, bazı araştırmacılar da soyunun Türk olması, Türklerin yaşadığı coğrafyalarda doğmuş ve yaşamını sürdürmüş olmasını göz önünde bulundurarak ve yaptığı yorumlarda Maturidi geleneğin görüşlerinin izlerini takip ederek, onun Maturidi gelenek içinde yer aldığını düşünmüşlerdir.

Gerçekten de Mevlana'nın cebir anlayışını çağrıştıran anlatımları, özellikle takdirin tedbiri bozacağı, Allah'ın ezelde verdiği hükmün mutlak şekilde yerine geleceği gibi konular düşünüldüğünde, onun cebre yakın bir görüşü benimsediğinin akla gelmesine neden olmaktadır. Yine onun Maturidi geleneğe mensup olanların tercih ettiği "irade" kelimesinden çok Eş'arilerin kullandığı "ihtiyar" kavramını kullanmış olması da onun Eş'ari çizgisinde olduğunu düşündürtebilir. Fakat her şeyden önce Mevlana bir Kalam imamı değil, bir sufi, bir murşit ve eğitimcidir. Bu yüzden o kelami tartışmalar ve ayrışmalar noktasından ziyade, insanları "insan-ı kâmil" olma sürecine irşat etmek yönünde yoğunlaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında Mevlana'nın insanın sorumluluk sahibi ve iradesini kullanmak zorunda olduğu hususuna yoğunlaştığı söylenebilir. Bu açıdan düşünüldüğünde, Mevlana'ya göre insan, Allah'ın emirleri karşısında, O'na kulluk yapmak ve bu sayede melekleri geride bırakacak bir makama yükselmek için iradesini doğru kullanmak durumundadır. Bu anlamda yaptığı hatalardan, günahlardan ve başına gelen zararlardan kendisi sorumlu olmaktadır. Zira Allah kimseye zulmetmemektedir. Ortada bir zulüm veya zarar varsa, bunun sebebi Allah olmayacağına göre, insan olması uygun olanıdır. Bu hususun makul ve kabul edilebilir oluşu da, insanın hür iradeye sahip olmasıyla mümkündür. İnsanın bu iradesinin fiilden önce mi, fiille birlikte mi yaratıldığı, bu iradesinin toptan bir seferde mi verildiği, yoksa her iş için ayrı ve yeniden mi yaratıldığı, bir iradeyle, farklı iki işin irade edilip edilemeyeceği gibi kelami tartışmalarda teferruata inmek, Mevlana'nın misyonu açısından bakılırsa, çok gerekli olmayan detaylar olarak değerlendirilebilir. Bu yüzden o, misyonu açısından önemli olan konuları öne çıkarmış, çok teferruat tartışmaları bir kalamcı edasıyla işlememiştir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Mevlana'nın bazı hikayelerinde Eş'arilerin cebri-i mutavassıt olarak nitelenen cebirciliğine yakın anlatımlarda bulunması, irade kelimesi yerine daha çok ihtiyar kelimesini kullanması, onun Eş'ari olduğunu söylemek açısından yeterince güçlü argümanlar olarak görülemezler. Ancak onun bir Maturidi olduğunun da çok açık delilleri yoktur.

Bununla birlikte, ailesinin Belh şehrine mensup olması, Belh'in m. VI. yüzyıldan itibaren Türklerin hakimiyeti altına girmesi¹⁰³, yine ailesinin Türkleşmiş seyyidlerden olduğu¹⁰⁴, doğduğu coğrafya ve sosyal çevre gibi, ömrünün çoğunu geçirdiği coğrafya ve sosyal çevrenin hep Türklerin yaşadığı çevreler olması, rivayete göre babası Bahaettin Veled'in meşhur Eş'ari mütekellimi Fahrettin Razi'nin düşüncelerini eleştirmiş olması¹⁰⁵, insanın sorumluluğuna vurgu yapan Kaderiyye'yi, insanın iradesini yok sayan Cebriyye karşısında daha insafli ve vicdanlı bir konumda gören değerlendirmeler yapması, onun Maturidi geleneğe mensup olması ihtimalini daha güçlü kılmaktadır. Böyle kabul edildiğinde onun kimi zaman Eş'ari yoruma kayan ifadeleri, o dönemde medreselerde Eş'ari kelamının okutulması geleneğiyle alakalı olarak, Eş'ari söylemin ve terminolojinin tüm Sünni Müslümanları etkilemesinden kaynaklanan kullanımlar olarak yorumlanabilir. Nitekim Maturidiler, Eş'arilerin kitaplarının okunmasını sakıncalı bulmamışlar ve onları okumakta bir mahzur görmemişlerdir. Maturidilerin bu geniş ve müsamahalı tutumları, Maturidi çevrelerde Eş'ari söylemin, kültürler arası etkileşim sonucu, yayılmasında etkili olmuştur. Böyle düşünüldüğünde Mevlana'nın da bu etkileşimden nasibini aldığını söylememiz imkan dahilindedir. Onun Maturidi mi, Eş'ari mi olduğu konusu, bir teferruat olduğu düşünülse ve bu tartışmada kesin bir hüküm verilmesi zor görülse bile, ortada gerçek olan bir husus vardır ki, o da Mevlana'nın Cebriyye ve Kaderiyye gibi bid'at fırkalara mensup olmadığı, onların yanlış görüşlerini reddettiği ve gerçek anlamda insanın hem irade sahibi sorumlu bir varlık olduğu, hem de fiillerin yaratıcısının da, her şeyi yaratan Allah olduğu, insanın bu anlamda eylemlerinin kesbedicisi yani faili bulunduğu düşüncesini savunan, Ehl-i Sünnet yorumunu benimsemiş sûfi bir alim olduğudur.

¹⁰³ Belh şehri ve Türk kültürü hakkında geniş bilgi için bkz.: Emel Esin, "VI. Yüzyılda Türk Hakanlığına İlhakandan İslam'a Kadar Belh'in Kültür ve Sanat Tarihçesi", Mevlana'nın 700. Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslar arası Mevlâna Semineri, 15-17 aralık 1973, Bildiriler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Haz. Mehmet Önder, Ankara, 1973. 176-215.

¹⁰⁴ Tahir'ül Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, Şamil Yay., II. Baskı, İstanbul, I. C., s. 19; Feridun Sipehsalar, *Risale-i Sipehsalar*, Rumi Yay., İstanbul, 2005, 34. Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifin* (Ariflerin Menkıbeleri), (Çev.: Tahsin Yazıcı), Kabcacı Yay., İstanbul, 2006, 67.

¹⁰⁵ Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifin* s. 70-71.